

Учитель і система літературної освіти у прозі І. Франка: актуальність ідей

Проаналізовано художню, публіцистичну й мемуарну спадщину Івана Франка в контексті формування його педагогічного ідеалу. Особливу увагу зосереджено на образі вчителя в оповіданні «Борис Граб», а також у спогадах «Гірчичне зерно» і «Спомини із моїх гімназійних часів». Висвітлено вплив учителів на переконання І. Франка. Окреслено Франкову концепцію літературної освіти як інструменту формування самостійного критичного мислення, акцентовано на її актуальності в сучасному освітньому просторі.

Ключові слова: образ учителя, літературна освіта, критичне мислення, педагогіка, методика, Франц Лібмах, Іван Верхратський.

Olha Sova, Viktoriia Siruk. The Teacher and the System of Literary Education in Ivan Franko's Prose: Relevance of Ideas.

The article analyzes the literary, journalistic, and memoir heritage of Ivan Franko in the context of shaping his pedagogical ideal. Special attention is paid to the image of the teacher in the short story Borys Hrab, and in the memoirs Hirchychne zerno and Memoirs from My Gymnasium Years. The influence of teachers on Franko's worldview is examined. Franko's concept of literary education is outlined as a tool for developing independent and critical thinking, and its relevance to contemporary education is emphasized.

Keywords: image of the teacher, literary education, critical thinking, pedagogy, methodology, Franz Limbach, Ivan Verkhratskyi.

Постановка проблеми. Іван Франко впродовж усього творчого шляху неодноразово звертався до образу вчителя, осмислюючи його роль у суспільстві й духовному житті людини крізь призму власного досвіду – від шкільних і гімназійних років до університетських студій, натхнених особистими знайомствами з педагогами, які справили на нього глибоке враження.

Як слушно зауважив свого часу І. Денисюк, «була і в менталітеті письменника схильність когось повчати» [5, с. 173]. На жаль, І. Франкові так і не вдалося уповні реалізувати себе як педагога: попри захист докторської дисертації та успішну габілітаційну лекцію, йому заборонили викладати у Львівському університеті. Проте педагогічне покликання знайшло вияв в інших формах: він навчав власних дітей, писав художні, публіцистичні та наукові тексти, виступав на громадських зібраннях.

Як зауважив В. Микитюк, І. Франко активно послуговувався своїми педагогічними здібностями як репетитор у гімназії та університеті, беручи участь у студентських і гімназійних товариствах, вічах і виборчих кампаніях. Він спілкувався зі студентами і в неформальній атмосфері – в кав'ярнях, бібліотеках, редакціях – і залучав молодь до наукової роботи. Водночас І. Франко активно працював у видавничій сфері, створював широку галерею образів педагогів, осмислюючи нагальні проблеми освіти у літературних творах.

Виклад основного матеріалу. У низці оповідань – зокрема «Грицева шкільна наука», «Оловець», «Отець-гуморист» – І. Франко гостро критикував авторитарні

й жорстокі методи виховання, що панували в тогочасній педагогіці. У публіцистиці неодноразово порушував питання стану гімназійної освіти, аналізуючи її проблеми: статті «Ученицька гімназія в Дрогобичі», «Середні школи в Галичині в рр. 1875–1883», «Наші народні школи і їх потреби» та ін. Питання педагогіки, організації освіти й шкільного літературознавства посідали важливе місце в інтелектуальному житті письменника й залишалися в полі його уваги впродовж усього життя.

Про своїх учителів І. Франко розповів у спогаді «Гірчичне зерно», написаному 1–3 травня 1903 року й уперше надрукованому того ж року у львівському виданні творів «Малий Мирон і інші оповідання». Зображаючи Дрогобич як провінційне місто, позбавлене рис навіть «наполовину європейського міста», І. Франко підкреслював, що така культурна й інтелектуальна обмеженість негативно позначалася і на діяльності гімназії, і на рівні її викладачів: «Товариського, духовного життя, якихось спільних духовних інтересів майже не було. Читали ученики дуже мало. Гімназійна бібліотека була дуже вбога; з учителів <...> лише Юлій Турчинський мав приватну бібліотеку й деколи зичив з неї книжки, – майже виключно полякам. Читання газет було, здається, навіть заборонене шкільними правилами, і я пройшов цілу гімназію, не читавши зовсім газет, за виїмком „Друга“, що зачав був виходити 1874 року і друкував мої вірші» [13, с. 416].

Серед своїх учителів І. Франко згадує не лише Юлія Турчинського – історика й повістяра, – а й його брата Емерика, викладача ботаніки, а також Івана

Верхратського – знаного громадського діяча, письменника та науковця. Особливо тепло і з великим захопленням І. Франко писав про Емерика Турчинського, підкреслюючи його вплив на формування світогляду учнів: «Бувають учителі з вродженим педагогічним талантом, які вміють під час лекції жити зібраним життям цілого класу, забувши про себе, про свої власні клопоти, радості або очікування. Кожна лекція такого вчителя є розширенням розумового горизонту учнів» [13, с. 418]. Цікаво, що на спомин про свого вчителя І. Франко написав некролог, який, як стверджував Р. Горак, був надрукований у «Kurjerze Lwowskim» 16 квітня 1896 року. На переконання І. Франка, Емерик був не лише світлим учителем, а й щирим приятелем, який завжди був готовий дати пораду [2, с. 139].

І. Верхратський прибув до Дрогобича у 1868 році після завершення навчання у Львівському університеті. Молодий і енергійний педагог вирізнявся вмінням згуртовувати учнів і налагоджувати з ними живе спілкування. Подібно до Емерика Турчинського, І. Верхратський організовував навчальні екскурсії, поєднуючи освіту з живим пізнанням навколишнього світу. Про це І. Франко написав у «Споминах з моїх гімназійальних часів» та передньому слові до збірки «Рутенці». «З інших екскурсій, які довелося мені робити в товаристві проф. Верхратського, – писав Іван Якович, – згадую дві екскурсії до могого рідного села Нагуевич, у яких збірка проф. Верхратського збагатилася також деякими незвичайними хрущами та незвичайно великим примірником ядовитої змії» [14, с. 51].

Гімназійний товариш І. Франка М. Кореневич згадував, що І. Верхратський викладав українську та німецьку мови, а також захоплювався ентомологією – збирав і впорядковував колекції комах: «Франко майже щодня перебував у Верхратського, приносив йому якийсь збірник комах, навіть від других учеників, там йому щось поряdkував, при тій нагоді і щось перекусив у нього, а за те одержував від Верхратського різні книжечки Драгоманова, Куліша, Шевченка й інші вказівки, якою дорогою маєтсья йти правдивим українцям» [2, с. 177].

Р. Горак з'ясував, що І. Верхратський активно працював над створенням і виданням підручників з природознавства українською мовою. Під час роботи в Дрогобичі він підготував і видав перший український переклад підручника ботаніки Гікля з німецької мови. У 1895 році побачив світ його власний підручник «Зоологія для нижчих класів шкіл середніх», який згодом перевидавали чотири рази з авторськими доповненнями.

Крім того, у гімназії І. Верхратський заснував літературний гурток, що об'єднав 12 учнів, серед яких був і юний І. Франко. «Вплив на вироблення у мене літературного смаку, – писав він в автобіографії, – мали два вчителі: Іван Верхратський та Юлій Турчинський, оба списателі, поети, хоч один одного

дуже не любили». Серед учнів літературного гуртка І. Верхратський поширював українські книги – саме він уперше дав Франкові прочитати альманах «Русалка Дністровая» та «Кобзар» Тараса Шевченка.

Однак активна просвітницька діяльність учителя не залишилася непоміченою: за ним стежили, писали доноси і зрештою перевели до Станіславської, а згодом – до Ряшівської гімназії. Незважаючи на переслідування, І. Верхратський продовжував наукову працю. За власний кошт подорожував Україною та Європою і був одним із перших галичан, що відвідали могилу Тараса Шевченка в Каневі. Він став членом Віденського орнітологічного та Краківського фізіографічного товариств, а 1893 року очолив математично-природничо-лікарську секцію Наукового товариства імені Т. Шевченка.

І. Верхратський був активним прихильником творення української наукової термінології на основі живої народної мови. Як поет значного успіху не здобув. Попри власні витрати на видання збірок поезій і байок, а також численні переклади й переспіви, його творчість не викликала широкого інтересу: стиль письменника тяжів до церковнослов'янської лексики, був пересипаний діалектизмами та власними неологізмами. І. Франко виступив першим принциповим критиком творчості свого колишнього вчителя. І. Верхратський, у свою чергу, сприйняв критику І. Франка як «нешляхетні» випадки, що завдали йому прикрощів.

У час навчання майбутній письменник шукав спілкування з освіченими людьми, багато читав. У споміні «Гірчичне зерно» автор згадує: «Але від п'ятого гімназійального, прочитавши випадком драми Шекспіра та Шіллера, я набрав замілювання до книжок і почав збирати свою власну бібліотеку <...>, що виросла до числа 500 томів. Ся бібліотека зробилась центром невеличкої громадки учеників, що <...> час від часу сходилися на читання та на розмову <...>». І саме «в 1873 чи 1874 роках в той наш кружок упало гірчичне зерно, що повинно було рости далі і мати вплив на напрям нашого дальшого думання» [11, с. 326]. Саме так образно письменник окреслює своє знайомство зі старим Лімбахом – людиною, у якій він побачив водночас і критика, і приятеля-інтелектуала.

Твір побудовано на поєднанні оповіді з динамічними, характерними діалогами. Така форма надавала змогу безпосередньо реагувати на актуальні питання доби. «Вся ота розмова з Лімбахом робила на мене дивне враження. Вона була в ніс, мов шипуча содова вода. І хоча позитивної духовної страви ся розмова не давала, та проте в ній, як і в содовій воді, було якесь освіження, віяло чимсь для мене новим, незвичайним і принадним, чого я наразі не вмів назвати. Після того сухого тону, яким викладено нам скупі відомості з історії літератури в гімназії, після того фашино піднятого тону, яким треба було говорити про великих корифеїв літератури, Лімбахові різкі та іноді несправедливі слова набирали незвичайної ціни» [11, с. 330], – зізнавався письменник.

Із того часу І. Франко часто зустрічався з Лімбахом, вів із ним жваві розмови й суперечки. Юний гімназист охоче розповідав про українську історію, літературу, а також про польське письменство, до якого співрозмовник мав нерідко упереджене ставлення. Натомість Лімбах добре знав німецьку й англійську літератури, тож І. Франко охоче дослухався до його порад і звертався до творів Гомера, Шекспіра, Скотта, Гете, Шиллера, а надто – Дікенса: «Від них учіться не лише писати, але – головна річ – бачити! Бачити те, що довкола вас діється, що вас окружає. В баченні, в оці головна штука. Ту саму річ можна бачити різними очима, і вона зробить різні враження» [11, с. 330]. Палкими промовами Лімбах впливав на формування літературного світогляду юного І. Франка значно більше, ніж шаблонна шкільна освіта.

Для майбутнього письменника залишалося загадкою, з чого саме жив Лімбах у Дрогобичі, з яких засобів утримував сина й чому перебував у такій злиденності. Походив з німецької родини чиновників, працював дрібним урядником, був одружений, але опинився в тяжкому становищі після смерті дружини і втрати посади. Лімбах щиро цікавився літературними спробами І. Франка, критикував його ранні твори, зокрема «Лесяшину челядь», за наслідування натуралістичної манери Еміля Золя, та заохочував шукати власну творчу манеру.

Твір можна означити як автобіографічний. Адже письменник із глибокою пошаною і вдячністю згадує Лімбаха, який навчав, що усі літературні явища, твори видатних митців можна розглядати під іншим кутом зору, не покладаючись на авторитетні судження: «Се ж були перші нешаблонні й неофіційні слова чоловіка, дійсно зацікавленого літературою, при тім не жадного ерудита, не фахівця, не шухляди, напханої старими паперами, але чоловіка з дійсним темпераментом, оригінального, свідомого чи несвідомого ворога всякого шаблону, всякої утертої стежки» [11, с. 331].

Безперечно, знайомство з Францом Лімбахом стало одним із переломних моментів у житті І. Франка. Лімбах постав перед гімназистом як нетиповий педагог – незалежний у судженнях і оцінках, наставник і друг, учитель, що сприймав учня як рівного співрозмовника. І. Франка вражало його щире захоплення літературою, здатність долати вікову дистанцію, побутові розбіжності, невлаштованість життя, сімейні труднощі – усе, що могло б заважати справжньому духовному діалогу.

Очевидно, що сюжет твору має реальне підґрунтя: його основою стали події з життя самого І. Франка. Головний герой є художнім втіленням автора, уособленням не лише індивідуального досвіду, а й цілої суспільної групи – точніше, вузького прошарку української інтелігенції селянського походження. Як писав Я. Грицак, «потреба психологічної компенсації за свою „іншість” штовхала їх на самоствердження через розвиток своїх інтелектуальних здібностей у школі

чи самоосвітою, навчанням гри на музичних інструментах, залученням у релігійні справи тощо. Щоб закладений у такій дитині потенціал міг зреалізуватися, потрібен був сприятливий збіг обставин, що перетворив би шанс на життєву реальність» [4, с. 74]. Незалежність, оригінальність мислення, бажання лідерства – риси характеру самого Івана Яковича.

Знайомство І. Франка з класним керівником і викладачем літератури, історії, української мови та алгебри І. Верхратським у Дрогобицькій гімназії стало важливим етапом у формуванні його світогляду. Їхні взаємини, сповнені суперечностей і складних моментів, заслуговують на окрему увагу дослідників, зокрема, через напруження, яке виникало між учнем і вчителем. Окрім того, І. Верхратського не можна вважати і прототипом ідеального педагога в оповіданні «Борис Граб». Образ учителя Міхонського значно ближчий до постаті Франца Лімбаха – незалежного мислителя, духовного однодумця, людини, яка глибоко вплинула на юного І. Франка.

Вперше оповідання «Борис Граб» було надруковане у дев'ятій книзі журналу «Зоря» 1890 року, а згодом передруковане в збірці «Малий Мирон і інші оповідання», що вийшла у Львові 1903 року. Оповідання присвячено відомому українському педагогові, критику і товаришеві І. Франка – Іванові Копачу (1870–1952). «Найменше автобіографічного», – писав Іван Якович у передмові до збірки, – мається в оповіданні «Борис Граб», хоча й тут фігура Міхонського включно до назви зрисована з дійсності» [13, с. 457]. Саме в образі учителя письменник розкрив своє розуміння ролі гімназії у житті кожного її вихованця.

У дослідженні Р. Горака згадується вчитель математики Едвард Міхонський, який відіграв значну роль у вихованні гімназистів. Він викладав у Дрогобицькій гімназії впродовж 1862–1871 років, після чого був переведений на посаду викладача до гімназії в Перемишлі. «У Перемишльську гімназію Едвард Міхонський пішов через те, що Дрогобицька міська рада відмовилась підвищувати учителям гімназії зарплату, як цього вимагала постанова Крайової Шкільної Ради від 9 квітня 1870 року» [2, с. 222], – зазначає науковець. І. Франко у передмові до збірки «Малий Мирон і інші оповідання» пояснив, що його не варто ототожнювати з Борисом Грабом, «взагалі не було за моїх часів у Дрогобичі, ані пізніше в Перемишлі, де Міхонський умер, такого щасливого ученика, ані Міхонський на жаднім ученику не пробував розвинути свої педагогічні погляди. Таким робом, герої сього оповідання підмальовані, так сказати, значно понад їх природну величину» [13, с. 458].

Стверджуючи, що образ Міхонського «зрисований з дійсності», І. Франко водночас підкреслює, що «діяльність цього симпатичного й замітного чоловіка зі сфери добрих намірів та принагідно висловлених афоризмів переведена в діло, систематизована та розвинена». Очевидно, що постать Міхонського була

для письменника не лише автобіографічною згадкою, а й художнім засобом для осмислення та артикулювання низки суспільно-освітніх проблем.

Насамперед ідеться про проблему практичного застосування шкільних знань у повсякденному житті – їхньої реальної цінності. Головним завданням учителя й навчальних дисциплін, за І. Франком, є не просто передавання інформації, а розвиток у вихованців здатності мислити самостійно. «Ти думаєш, один з другим, – говорить Міхонський, – що та латина, грека, фізика чи математика, логіка чи психологія, що ми тут з тобою переробляємо, придасться тобі потім у житті на щось? Не вір тому!.. Головна річ у тім, аби ви навчилися володіти своїм мізком... Гімназія вчить вас володіти духовими органами, виробляє пам'ять, порядок думання, систематичність, а нарешті критичність. Отсе мета гімназії. Гімназія – се та ж гімнастика, лише на широкій духовій основі. Щоб ти, пройшовши її, був приготований узятися до всякої праці чи науки, що має заповнити твоє життя» [10, с. 186].

Міркування Міхонського зберігають свою актуальність і до сьогодні, адже сучасна школа покликана розвивати інтелектуальні здібності учнів, особливо здатність мислити самостійно й критично. І. Франко ще тоді застерігав від загрози механічного, шаблонного засвоєння історичних і літературних фактів, коли учень оперує готовими схемами, не замислюючись над змістом. Крім того, у творі виразно порушено питання критичного ставлення до допоміжної літератури – компендіїв, посібників та інших узагальнювальних джерел, які нерідко підміняють живе, глибоке пізнання поверховою інформацією.

З цього приводу учитель радив Борисові не «набивати собі голову готовими конструкціями, які для свого часу і для їх авторів може й мали якесь значіння... Захочеш глибше ввійти в студіювання якоїсь історичної епохи, то йди просто до джерел, до сучасних тій епосі писань, або до основних монографій, а отакі сметанкарі, що нібито збирають сметанку з усіх спеціальних праць, дають по правді тільки якусь бовтанку, препаровану для їх власного смаку...» [10, с. 187]. На переконання Міхонського, одним із найнебезпечніших підходів у навчанні є формування уявлення про події, постаті чи явища лише на підставі чужих слів і вторинних джерел. Такий шлях веде до поверхового знання, позбавленого глибини й особистісного розуміння.

Учитель наголошував: тільки безпосереднє звернення до першоджерел – документів, автентичних текстів, супроводжене осмисленням коментарем, – дає змогу сформувати цілісне, глибоке уявлення про предмет вивчення. У цьому полягає й метод пізнання художнього твору: через знайомство з життєписом письменника, його мемуарами, листами, спогадами сучасників. Такий підхід відкриває

шлях до власного емоційного переживання прочитаного, формує індивідуальну точку зору.

В сучасній школі ці принципи не втрачають значущості. Адже хрестоматії, критичні огляди не повинні підміняти безпосередній досвід читання й осмислення літератури. І. Франко ще в XIX ст. застерігав: надмірне захоплення шаблонною інформацією з підручників, загальні огляди з історії чи літературознавчі схеми можуть завдати шкоди – усе це уніфікує свідомість, нівелює творчу індивідуальність. Справжнє пізнання, за І. Франком, починається із живого діалогу з текстом – не притлумленим зовнішніми інтерпретаціями. Саме це радив учитель Міхонський Борисові: «Спершу намагайся дізнатися якомога більше творів літератури з власного читання, а вже потім переходи до історії літератури» [10, с. 186]. Тож Іван Якович уважав, що основою літературної освіти має бути живе читання художнього тексту, не затьмарене тлумаченнями чи заздалегідь заданими рамками. Лише у безпосередньому зіткненні з текстом народжується справжнє пізнання.

Ще одна важлива проблема, порушена в оповіданні, – це суб'єктивність читацького сприйняття. І. Франко підкреслює: навіть упереджене, часткове або хибне тлумачення твору є цінним, бо воно означає особисту участь у процесі осмислення. Саме така жива реакція перетворює читача на співтворця. В уста Міхонського письменник вкладає глибоку метафору читання: справжнє розуміння літератури – це шлях від «планіметричного» до «стереометричного» бачення.

Під «планіметричним» І. Франко розуміє буквально, так би мовити пласке сприйняття тексту – як окремого, ізольованого світу, відірваного від ширшого контексту. «Стереометричне» ж бачення – це проникнення в глибину, здатність побачити твір у складному об'ємному просторі культури, історії, біографії, символів. Такий підхід передбачає не лише інтелектуальне, а й емоційне співпереживання, формування власної читацької позиції. Світ тексту «наділений власним рухом, власним життям», а стереометричне бачення – це пізнання внутрішньої структури, «механіки твору», «потім складники, з яких його скомпоновано, немов його хімію; далі сам процес його творення, його зв'язок з тодішнім світом, що його автор узяв із минувшини, зі своєї сучасності; далі дійдеш до оцінювання самих основних ідей, так сказати психології його твору, а потім ще далі розшириш горизонт...» [10, с. 189].

Учитель покликаний створити справжній діалог учня з текстом, допомогти розкрити думки та наміри автора, зрозуміти унікальний стиль і світогляд письменника. Водночас жоден із педагогів Дрогобицької гімназії не вимагав від учнів такого глибокого, «стереометричного» аналізу творів. Через образ Міхонського І. Франко формує власний ідеал

учителя – той ідеал, який йому, мабуть, так і не вдалося зустріти в реальному житті – духовного наставника і батька, що спрямовував би його на шлях творчого саморозвитку.

Оповідання висвітлює важливість співпраці між учителем й учнем поза межами класної кімнати – у неформальній обстановці під час спільних прогулянок і мандрівок, а також у процесі виховання манер та стилю поведінки. Міхонський навчає Бориса «порядно ходити, просто, не перевалюючись з боку на бік, з піднесеним лицем, навчив кланятися, сідати, навчив тої акуратності й економії у всіх рухах, словах і поступках, що, як він говорив, повинна ціхувати розумного і практичного чоловіка».

Вчитель не обмежувався лише уроками: він займався з учнем домашньою гімнастикою та навчав ремесла столяра. Праця на верстаті як частина трудового навчання й фізичні вправи поза шкільною програмою стали невід'ємною складовою його педагогіки. Головними принципами навчання Міхонського було: живе спілкування, взаємна відповідальність – як учня за свій моральний розвиток, так і вчителя за виховання, а також нестандартний, прикладний підхід до вивчення історії, мистецтва і суспільства.

Таким чином, в оповіданні «Борис Граб» І. Франко показує, як формується творча й унікальна особистість: через читання найкращих творів, листування видатних людей, активну участь у дискусіях та усвідомлене уникнення узагальнень і компіляцій. Саме власний досвід, глибокі емоції і розумова праця є ключем до становлення сильної, творчої людини.

Ідеї, закладені І. Франком у систему виховання в «Борисі Грабі», залишаються надзвичайно актуальними і в наш час. Сьогодні накопичення й опрацювання знань дедалі більше бере на себе штучний інтелект, тож людина має розвивати інші якості – зокрема, емоційний інтелект, тобто здатність усвідомлювати та керувати своїми емоціями. Цього вчив і Міхонський,

і саме такий підхід відповідає сучасній моделі емоційного інтелекту, сформульованій дослідником Деніелом Гоулманом, яка включає самопізнання, саморегуляцію, мотивацію, емпатію та соціальні навички. Подібне свідоме ставлення до життя нині підтримує і НУШ – один із найперспективніших напрямів розвитку особистості в школі.

Дбаючи про вироблення власного бачення, вчитель радив «дивитися на природу, на твори людської штуки» [10, с. 178], але дивитися власними очима, не крізь окуляри псевдоестетичних формул, «читати добрі життєписи чільних діячів літератури та науки, деякі спомини великих людей та їхні листи, привчаючи його розуміти всякий твір того часу й тих людських взаємин, яких він був витвором і виразом», називаючи все це «живою основою» [10, с. 178]. Ця методична порада Івана Франка залишається актуальною й нині, звучить і тепер по-сучасному.

Висновки. Оповідання «Борис Граб» має вагомий практичний значення для сучасної методики викладання української літератури, оскільки містить комплекс методичних прийомів і засобів, що допомагають учителю ефективно аналізувати художній текст. Через оповідання І. Франко демонструє, як формується творча, із нестандартним мисленням особистість: найперше через читання творів, ознайомлення з листуванням великих митців, активну участь у дискусіях і свідоме уникнення хрестоматій, критик з історії літератури.

Художня спадщина Івана Франка, його науково-методичні праці цінні й тепер, а міркування про майстерність учителя, методику викладання літератури в школі актуальні й донині в педагогічній діяльності. Важливим є те, що справжнє розуміння і розвиток відбуваються лише тоді, коли знання формуються через власне пізнання, досвід і глибокі емоційні переживання, а також через наполегливу інтелектуальну працю. Саме це є запорукою становлення сильної й творчої особистості.

Використані джерела

1. Гольберг М. Оповідання Івана Франка «Борис Граб». До проблеми: Іван Франко про читача і читання. *Українське літературознавство*. 2010. Вип. 72. С. 43–51.
2. Горак Р., Гнатів Я. Іван Франко. Кн. 3. Гімназія. Львів : Місіонер, 2002. 360 с.
3. Їх же. Франко І. Кн. 2. Цілком нормальна школа. Львів : Місіонер, 2001. 204 с.
4. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ, 2006. 631 с.
5. Денисюк І. Франкова концепція національної літератури. *Денисюк І. Невичерпність атома*. Львів, 2001. С. 173–177.
6. Захарова В. Роль Івана Франка в історії методики викладання літератури (за оповіданням «Борис Граб»). *Українська література в загальноосвітній школі*. 2008. № 9. С. 25–27.
7. Микитюк В. Іван Франко і методика викладання української літератури : навч.-метод. посіб. Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2017. 200 с.
8. Його ж. Іван Франко і методика викладання української літератури : навч.-метод. посіб. Тернопіль : Навч. кн. – Богдан, 2017. 195 с.
9. Петраш О. Іван Франко в школі. Коментарі та зауваги до шкільної програми. *Іван Франко: дух, наука, думка, воля : матеріали Міжнар. конгресу, присвяченого 150-річчю від дня народження І. Франка (Львів, 27 вересня – 1 жовтня 2006 р.)*. Львів, 2010. Т. 2 С. 977–985.
10. Франко І. Борис Граб. Твори : у 50 т. Т. 18. Київ : Наук. думка, 1978. С. 177–191.
11. Його ж. Гірчичне зерно (Із моїх споминів). Твори : у 50 т. Т. 21. Київ : Наук. думка, 1978. С. 316–332.
12. Його ж. Із секретів поетичної творчості. Твори : у 50 т. Т. 31. Київ : Наук. думка, 1979. С. 45–119.
13. Його ж. Передмова [до збірки «Малий Мирон» і інші оповідання. Львів, 1903]. Твори : у 50 т. Т. 34. Київ : Наук. думка, 1979. С. 457–458.
14. Його ж. Спомини із моїх гімназійних часів. Твори : у 50 т. Т. 39. Київ : Наук. думка, 1979. С. 50–54.